

Maria Bieniek

Materiał kartograficzny w polskich podręcznikach historii doby międzypowstaniowej (1831 – 1863)

Echa Przeszłości 2, 199-208

2001

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Maria Bieniek

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
UWM w Olsztynie

MATERIAŁ KARTOGRAFICZNY W POLSKICH PODRĘCZNIKACH HISTORII DOBY MIĘDZYPOWSTANIOWEJ (1831 – 1863)

Rolę mapy w przybliżaniu uczniom wiedzy o przeszłości dostrzegano wyraźnie już w czasach Komisji Edukacji Narodowej. Oficjalne dokumenty programowe pierwszej centralnej władzy oświatowej oraz wypowiedzi jej głównych działaczy wskazywały wyraźnie, jak dużą wagę przywiązywano do przestrzennej lokalizacji faktów historycznych w toku nauki szkolnej¹.

Podręczniki wydane z inicjatywy Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych (organu wykonawczego polityki KEN) i opracowane według zasadniczych wskazań dydaktycznych tego okresu, nie zawierały mapek historycznych. Nie istniały jeszcze wówczas techniczne możliwości realizacji takich zamierzeń. Materiał kartograficzny był rzadkością jeszcze w pierwszym trzydziestoleciu XIX w.² W 66. edycjach polskich podręczników historii okresu 1795 – 1830 znalazły się łącznie 52. ilustracje kartograficzne, co daje średnio wynik 0,78 mapki na jedno wydanie książki³. W wyliczeniu tym uwzględnione zostały zarówno pierwsze wydania książek, jak i ich kolejne edycje, przypadające na okres do 1830 r. Wypada podkreślić ogromne zasługi Joachima Lelewela,

¹ *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie* (1774), w: *Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773 – 1776*, wyd. i wstęp Z. Kukulski, Lublin 1923, s. 47; [I. Potocki], *Zdanie o elementarnej książce dziejów ludzkich dla szkół narodowych*, AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, rkps. 309 a, k. 412.

² Osiągnięcia polskie w tej dziedzinie omawiam w artykule *Mapki historyczne w polskich podręcznikach historii pierwszego trzydziestolecia XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie. Prace Historyczne”, z. 2, 1998, s. 88-97.

³ Wyliczenia zaczerpnęłam z rozdziału II mojej pracy pt. *Obudowa dydaktyczna polskich podręczników historii 1795 – 1914*, Olsztyn 2001.

uwazanego za pioniera i twórcę (w pełnym tego słowa znaczeniu) polskiej szkolnej kartografii historycznej⁴.

Doba międzypowstaniowa to czasy wyjątkowo niesprzyjające (poza krótkim okresem reform Aleksandra Wielopolskiego) podejmowaniu inicjatyw w dziedzinie doskonalenia książek szkolnych. Refleksja dydaktyczna przeżywała poważny kryzys. Nastąpił nawrót do tradycyjnych metod kształcenia, dominowała praktyka nauczania pamięciowego. Czynniki oficjalne, decydujące o kształcie edukacji historycznej na ziemiach polskich pod zaborami, nie wyrażały zainteresowania zmianą tego stanu rzeczy. Przykłady konkretnych działań na polu modernizacji książek szkolnych były zwykle efektem starań i aktywności osób prywatnych (autorów i wydawców). Mimo ogólnie niekorzystnych warunków, również okres 1831 – 1863 nie był w tej dziedzinie bezowocny. Pewne osiągnięcia odnotować można również w zakresie doskonalenia środków kartograficznych, dołączonych zarówno do publikacji oficjalnie zatwierdzonych przez ówczesne władze oświatowe, jak i do szeregu prac uzupełniających ten zestaw. Należałoby przyjrzeć się różnym aspektom (merytorycznym, dydaktycznym i technicznym) kartografii podręcznikowej tego okresu.

Żadna z książek szkolnych z zakresu dziejów powszechnych, opublikowanych do 1830 r., nie została wsparta materiałem kartograficznym. W kolejnym okresie sytuacja ta uległa zmianie. W największą liczbę mapek wyposażony został *Rys chronologiczno-historyczny...* Aleksandra Zdanowicza, poświęcony wiekom „średnim” i „nowym”. Książka tego historyka i nauczyciela (m. in. gimnazjum i pensji żeńskiej w Wilnie) używana była w różnych typach szkół Królestwa Polskiego i miała służyć „za przewodnika dla poczynających naukę historii”⁵.

Tekst autorski uzupełnia 20 mapek⁶ „dla objaśnienia niektórych szczegółów geograficznych”. Są to podkolorowane ilustracje kartograficzne różnego formatu, zwykle niezbyt duże. Na sześciu stronach znalazły się po dwa niewielkich rozmiarów rysunki kartograficzne. Jeśli do zrozumienia treści określonego fragmentu wykładu przydatna staje się mapka, Zdanowicz odsyła

⁴ Por. W. Marmon, *Lokalizacja przestrzenna faktów w nauczaniu historii*, Kraków 1987, s. 18; A. Ferens, *Szkolna mapa historyczna*, Łódź 1930, s. 2; B. Olszewicz, *Joachim Lelewel*, w: *Dzień i wieki geografii polskiej. Wybitni geografowie polscy*, pod red. B. Olszewicza, Warszawa 1967, s. 227.

⁵ A. Zdanowicz, *Rys chronologiczno-historyczny państw nowożytnych od V wieku do dziś dnia...*, Wilno 1844, s. V.

⁶ Mapki sygnowane są w sposób następujący: „Rys [?] Jankowski, rytował W. Drzewicki. Lit. J. Oziębłowskiego”. 14 mapek z tego zestawu znajduje się również w wydanym oddzielnie *Atlasie mapek kolorowanych do „Rysu chronologiczno-historycznego państw nowożytnych” Aleksandra Zdanowicza*, Wilno 1861 (lit. M. Fajansa). Kolejne wydania książki Zdanowicza (z 1853 i 1860 r.) zawierają tę właśnie liczbę mapek załącznikowych.

do niej młodego czytelnika zwrotem: „obacz mapka nr...”. Opracowania kartograficzne zostały bardzo silnie powiązane z tekstem podstawowym i pełnią zazwyczaj funkcję ilustracyjną wobec wywodów autora.

Treść niektórych z nich została dodatkowo omówiona. Na mapce nr 18, obrazującej „Stopniowe połączenie się Rosji w jedną monarchię” (15 x 14,3 cm), naniesiono cyfry rzymskie, odnoszące się do kolejnych zdobyczy terytorialnych oraz – czasem – ich daty. Dokładniejszą informację na temat okoliczności wcielenia poszczególnych obszarów oraz imiona władców, za których miało to miejsce, można odszukać w „Objaśnieniu...” tejże mapki na stronach 396-398. Dopiero oba elementy – tekst i mapka – stanowią całość wzajemnie się uzupełniającą i uporządkowaną. W podobny sposób na mapce nr 19 – „Tataria czarnomorska” (7,4 x 5,6 cm) – zastąpiono liczbami rzymskimi nazwy części składowych tych ziem. Nie zostały one jednak objaśnione w tekście autorskim, lecz podane w ramce mapki, stanowiąc – co rzadkie na ilustracjach kartograficznych tego podręcznika – skromną legendę opracowania. Zabieg ten ułatwiał odczytanie jego treści.

Na części mapek widnieje siatka kartograficzna. Informacje podane na kartach są wyselekcjonowane, pozbawione szczegółów odwracających uwagę czytelnika. Niektóre wręcz podają tylko te informacje, na które Zdanowicz chciał zwrócić jego uwagę⁷. Dodatkowym zabiegiem, wspomagającym poprawny odbiór treści mapek, jest bardzo wyraziste zaznaczenie powierzchni mórz ciemniejszą szrafurą oraz wyeksponowanie na niektórych z nich pasm górskich.

Na uwagę zasługuje zamieszczenie mapek obrazujących nie jakieś duże całości tematyczne, lecz treści bardzo szczegółowe, uzupełniające, kwalifikujące te opracowania do grupy problemowych⁸. Większość ilustracji kartograficznych tego podręcznika można zaliczyć do mapek przekrojowych.

Dwie spośród dwudziestu mapek załącznikowych do podręcznika Zdanowicza dotyczą Polski. Pierwsza z nich – mapka nr 12: „Polska za Mieczysława I 990 r.” – jest niewielkich rozmiarów opracowaniem (7,2 x 7,1 cm), schematycznie i w sposób maksymalnie uproszczony przedstawiającym granice państwa w tym okresie. Naniesiono tu nazwy głównych grodów i plemion zamieszkujących obszar Polski oraz zaznaczono siedziby naszych sąsiadów.

Druga mapka, oznaczona nr 20: „Polska od Mieczysława I do ostatniego rozbioru kraju” (17,3 x 15,8 cm), ma charakter rozwojowy. Zgodnie z podanym

⁷ Por. np. mapka nr 7: „Anglia podczas heptarchii”; nr 17: „Ruś na księstwa podzielona w XIII w.”.

⁸ Por. np. mapka nr 16: „Bitwy Fryderyka II w siedmioletniej wojnie”; nr 11: „Niemcy 1512 r. podzielone na cyrkuły”; nr 14: „Kampanie Napoleona we Włoszech”.

tytułem ukazuje zmiany terytorialne, które nastąpiły w tym – stosunkowo długim – okresie. Podjęcie się zobrazowania tak skomplikowanego tematu było dość ryzykowne, opracowanie nie zostało bowiem wyposażone w legendę. Na jego powierzchni zamieszczono jednak oznaczenia, mające – w zamyśle autora – ułatwić prześledzenie zmian granic. Służy temu ich podkolorowanie, nanieśnienie w odpowiednich miejscach dat (np. rozbiórów Polski), podpis wzdłuż linii ukazującej „Dawną granicę Polski przed traktatem andruszowskim zawartym [w] r. 1667 a [w] r. 1686 potwierdzonym”. Usytuowanie na jednej mapce nazw kojarzących się z różnymi okresami historii i niezbyt czytelne dla ucznia oznaczenie granic kraju w różnych momentach jego dziejów, nie było chyba zbyt udanym posunięciem, zakładało bowiem dobrą znajomość historii ojczyznej przez odbiorcę tych treści. Z powodu braku legendy uczeń mógł tylko domyślać się, co oznaczają drobne symbole umieszczone przy odpowiednich nazwach (np. twierdze, siedziby biskupstw). Omawiana mapka jest dość rzadkim przykładem ukazania w taki sposób problemu zmian granic Polski na przestrzeni dziejów.

Bardzo interesująco prezentuje się materiał kartograficzny, dołączony do *Krótkiego rysu historii powszechnej dla początkującej młodzieży... podług S. Smaragdowa...*, opracowanego przez Pawła Skrzypińskiego⁹. Skrzypiński, nauczyciel gimnazjum realnego w Warszawie, przełożył dzieło Semena Smaragdowa, dodał szereg uzupełnień oraz trzy udane ilustracje kartograficzne.

Już w przedmowie Skrzypiński dał wyraz zrozumieniu, jak ważnym i nieodzownym środkiem dydaktycznym w nabywaniu wiedzy historycznej są mapy. „Co się zaś tyczy geografii – pisze autor na stronie III – ponieważ atlasy historyczne są u nas rzadkie i w ręku uczniów nie czynią odpowiedniej posługi, ułożyłem więc do każdej części historii po jednej mapie, obejmującej prawie wyłącznie te tylko miejsca, o których w ciągu opowiadania jest wzmianka”. Na końcu książki znalazły się dużych rozmiarów trzy podkolorowane mapy rozkładowe, sygnowane nazwiskiem Skrzypińskiego, wykonane techniką litograficzną¹⁰. Zwraca uwagę duży format, czytelne pismo i wyraźny rysunek map. Zostały one podkolorowane w taki sposób, że barwę ciemniejszą za-

⁹ P. Skrzypiński, *Krótki rys historii powszechnej dla początkującej młodzieży... podług S. Smaragdowa ułożony...*, Warszawa 1851.

¹⁰ Tytuły i formaty map: „Krajobraz świata starożytnego” (1850) (57,3 x 30,1 cm); „Krajobraz średnich wieków” (1851) (56,8 x 50 cm); trzecia z map (41,7 x 32 cm) jest dwuczęściowa: „Krajobraz całego świata od końca XV wieku, z oznaczeniem morskich podróży Skandynawów, Portugalczyków i Hiszpanów do połowy XVI wieku” (1851); „Europa z r. 1815, po traktacie wiedeńskim, z oznaczeniem ważniejszych miejsc historii nowej”. Mapy zawierają następujące informacje: „Ryt. na kam. P. Kresse w litogr.: J. V. Fleck and Comp.” Zakład litograficzny Juliusza Volmara Flecka był wówczas jednym z najznakomitszych zakładów tego typu w Warszawie. Por. I. Tessaro-Kosimowa, *Historia litografii warszawskiej*, Warszawa 1973, s. 86.

stosowano do oznaczenia granic, a nieco jaśniejszy jej odcień – do zakolorowania części wnętrza danego obszaru. Siatka kartograficzna została na nich wyraźnie zaznaczona.

Poza ramką mapki poświęconej światu starożytnemu znalazły się „Objaśnienia niektórych znaków i kolorów”. Zaznaczono tu trasy niektórych wypraw (np. Aleksandra Wielkiego i Hannibala), podano też informację, iż daty w nawiasie oznaczają „czas podbicia każdej prowincji przez Rzymian”. Symbolem graficznym, używanym także współcześnie, odnotowane zostały miejsca ważnych bitew. Kolor zastosowano m. in. w odniesieniu do „prowincji państwa perskiego w Azji i Afryce za Dariusza III”, „zdobyczy Aleksandra Wielkiego w Azji i Afryce”, „sprzymierzeńców i hołdowników Aleksandra Wielkiego”, „granic cesarstwa rzymskiego”.

Liternictwo mapy, przy tak dużym zakresie treści, jakie ona zawiera, zostało odpowiednio zróżnicowane. Mapa jest przejrzysta, estetycznie wykonana, a odczytanie poszczególnych jej elementów nie sprawia większych trudności. Bardzo też wyraziście zarysowana została (cieniowaną szrafurą) powierzchnia mórz i oceanów, co ułatwia wzrokową percepcję treści opracowania.

W prawym dolnym rogu znajduje się okazały rozmiarów karton boczny (21,2 x 11,8 cm), ukazujący w sposób dość szczegółowy Grecję. Ten fragment podstawowej części mapy został potraktowany dość ogólnie.

Mapą indukcyjną (uszczegółowioną) jest również ilustracja kartograficzna poświęcona wiekom średnim. Legenda („Objaśnienie...”) – obok znanych już elementów – wprowadza nowe: „lata odkąd i dokąd utrzymywało się jakie państwo”, oznaczone „dwoma liczbami obok siebie” oraz napisy (kursywą), odnoszące się do „narodów, które ustąpiły miejsca innym”. Mapa została zaopatrzona w dwa (nieregularnych kształtów) kartony boczne, podające – jak głosi legenda – „wiadomości nie objęte na głównym krajobrazie”. W lewym dolnym rogu zobrazowano „Podział Cesarstwa Karola Wielkiego między jego wnuków...” [10,2 (12,4) x 7,8 (9,3) cm], w prawym – „Wielką wędrówkę narodów na początku wieków średnich” [8,8 (15) x 6,5 (10,1) cm]. Oba są dość czytelne, dzięki zastosowaniu koloru i wyraźnemu liternictwu.

Ciekawie skonstruowana została trzecia z map, ukazująca „cały świat” od końca XV do poł. XVI w. Jest wyraźnie podzielona na dwie części o nieregularnych kształtach. Górny fragment ukazuje szlaki wybranych podróży morskich. Dzięki odpowiednio dobranym oznaczeniom można prześledzić trasy wypraw Diaza, Kolumba, Vasco da Gamy, Magellana i innych. Naniesiono też daty wypraw i odkryć oraz szereg szczegółów, odnoszących się do przebiegu morskich podróży. Ten sposób zobrazowania tematu jest bardzo zbliżony do rozwiązań współczesnych. Z powodu naniesienia na mapę sporej dawki

wiadomości, tym razem zrezygnowano z zastosowania ciemniejszej szrafury na oznaczenie powierzchni oceanów.

Dolny fragment mapy, prezentujący „Europę z 1815 r. ...”, obrazuje zmiany terytorialne zaprowadzone po Kongresie Wiedeńskim. Podobnie jak poprzednie publikacje kartograficzne, posiada „Objaśnienie niektórych znaków i kolorów”, gdzie m. in. znalazły się oznaczenia literowe, zastępujące całe nazwy niezbyt rozległych krajów.

Także poznawanie dziejów ojczystych wsparte zostało w niektórych podręcznikach mapkami. Przykładów wyposażenia podręcznika w komplet map dostarczają jedynie wznowienia (z lat 1843 – 1859) *Dziejów Polski...* Joachima Lelewela (wyd. 1 – Warszawa 1829, wyd. 2 – Warszawa 1830), posiadające ilustracje kartograficzne, znane z edycji okresu przedlistopadowego¹¹. Pojedyncze mapki dołączono do podręczników Nikołaja Pawliszczewa, Antoniego Jerzykowskiego oraz *Szkicu historii polskiej...* A. Zdanowicza.

Dzieje Polski... Pawliszczewa¹², członka Rady Wychowania Publicznego i wykładowcy historii w gimnazjum warszawskim w okresie rządów Paszkiewicza, przeznaczano dla wyższych klas gimnazjalnych. Były tłumaczeniem wydanej rok wcześniej publikacji tego autora¹³. Tym tendencyjnym podręcznikiem, skrajnie wypaczającym obraz przeszłości państwa i narodu polskiego, posługiwano się aż do reformy Aleksandra Wielopolskiego.

Do swego podręcznika Pawliszczew dołączył starannie wykonaną mapę Polski¹⁴. Ciekawie prezentuje się jej legenda, umiejscowiona w obrębie rysunku tego opracowania. Jej fragment znajdujący się w lewym dolnym rogu zawiera wyszczególnienie kolorów, jakimi zaznaczone są ziemie, stanowiące części składowe Rzeczypospolitej. W lewym i prawym górnym rogu zawarto wyjaśnienia odnoszące się do podziału na „kraje” (zaznaczone liczbami rzymskimi I – XVI) i w tych ramach – na województwa (1 – 35). Całość uzupełniają wywody autora na temat „składu historycznego Rzeczypospolitej”. W trakcie omawiania zasięgu terytorialnego naszego kraju w różnych okresach jego dziejów autor operuje liczbami, umieszczonymi w legendzie mapy.

Nieco uwagi wypada też poświęcić opracowaniu kartograficznemu, będącemu uzupełnieniem *Szkicu historii polskiej dla dzieci...* A. Zdanowicza¹⁵.

¹¹ Patrz M. Bieniek, *Mapki historyczne...*, s. 94 i n.

¹² N. Pawliszczew, *Dzieje Polski... Z obrazem chronologicznym i mapą Polski*, Warszawa 1844.

¹³ Idem, *Polskaja istoria w widie uczebnika...*, Warszawa 1843.

¹⁴ Tytuł i format mapy: „Mapa historyczna Polski pod względem granic zewnętrznych i wojewódzkich podług Atlasu Zannoniego r. 1772 w Londynie wydanego, ułożona przez M. P[awliszcze]wa” (42,9 x 33,8 cm).

¹⁵ A. Zdanowicz, *Szkic historii polskiej dla dzieci w dwóch kursach... Z tablicą ozdobnie chromolitografowaną i mapką dawnej Polski*, Wilno 1859. Wyd. 2 – Wilno 1862.

Mapka nie posiada tytułu, ale – jako że jest powiązana z narracją autorską i ma pełnić w stosunku do niej funkcję usługową – zawiera zakres treści omawianych w podręczniku. Na średniej wielkości (29 x 23,8 cm) karcie kolor zastosowano jedynie do oznaczenia granic państw i obszarów administracyjnych. Naniesiona też została siatka kartograficzna. Liczby od 1 do 37, widniejące na powierzchni mapy, zastępują nazwy ziem dawnej Polski, objaśnione w legendzie. Znajdujemy tu także oznaczenia pastelowymi kolorami „krajów lennych” oraz „granic krajów odpadłych” w różnych momentach dziejów Polski. Punkty oznaczające położenie miejscowości zostały zróżnicowane graficznie według ich znaczenia i stopnia rozwoju demograficznego; prezentują miasta „stołeczne”, „stołeczne wojewódzkie”, „znaczniesze” oraz „miasteczka lub wsie”. Dodatkowo umieszczono sygnatury literowe na oznaczenie rzek (R.) i jezior (J.). Legenda informująca o tych rozwiązaniach umieszczona została w obrębie rysunku mapy.

Omawiana ilustracja kartograficzna zawiera cechy mapki rozwojowej. Trudno jednak za udany uznać pomysł ukazania np. rozbiorów Polski na stosunkowo niewielkim fragmencie karty; pozostałe elementy mapy są czytelne.

Na uznanie zasługuje zamiar zapoznania uczniów z geografją dawnej Polski przed rozpoczęciem kursu historii. Autor poleca czytelnikom odszukać na mapce załącznikowej państwa graniczące z Polską, wybrane miasta czy rzeki pojawiające się w toku wykładu podręcznikowego, wiążąc ściślej ilustrację kartograficzną z narracją autorską.

Wsparcie krótkiego omówienia geografii dawnej Polski sporego formatu mapą Rzeczypospolitej znajdujemy również w *Historii polskiej...* Feliksa Antoniewicza (Antoniego Jerzykowskiego)¹⁶, poznańskiego pedagoga, profesora gimnazjów w Trzemesznie i Ostrowie. Jak podaje autor na karcie tytułowej, książkę swą adresował do „początkującej młodzieży”.

Na rozkładowej ilustracji kartograficznej, zawierającej podkolorowane granice państw i obszarów administracyjnych, różnymi barwami oraz cyframi rzymskimi zaznaczono Wielkopolskę, Małopolskę, Wielkie Księstwo Litewskie oraz lenna Rzeczypospolitej. Legenda umieszczona w obrębie rysunku mapki wyjaśnia znaczenie cyfr arabskich naniesionych na płaszczyznę mapy, podaje nazwy województw dawnej Polski. Dzięki takiemu rozwiązaniu Antoniewicz uniknął stłoczenia dużej liczby nazw. Na mapie znalazły się natomiast oznaczenia „granic Polski za Bolesława Krzywoustego”, „granic Polski od

¹⁶ [A. Jerzykowski], *Historia polska w zarysie z jeografią i mapą dawnej Polski... napisana... przez F. Antoniewicza*, Gniezno 1861. Tytuł i format mapy: „Mapa dawnej Rzeczypospolitej Polskiej przedstawiająca Koronę i Wielkie Księstwo Litewskie z ich województwami oraz kraje lenne..., r. 1860” (40,4 x 35,9).

Bolesława Chrobrego aż do Wacława (1000 – 1300)”, „Krajów odstąpionych Moskwie pokojem andruszowskim r. 1667”, a także daty i informacje na temat ziem „oderwanych od Litwy” w XV w. Opracowanie obrazuje więc zmiany terytorialne Polski w kolejnych epokach. Wyraźnie zaznaczono powierzchnię mórz, jezior, bagien oraz pasma górskie. Na uznanie zasługuje też staranne zaznaczenie sieci hydrograficznej, nazw nie tylko głównych, ale również mniejszych rzek uwidocznionych na mapie.

Próbę włączenia pojedynczych mapek do opracowania o charakterze popularnym podjęła Ludwika Leśniowska¹⁷. Swoją publikację przeznaczała „dla dzieci ludu”, a więc dla czytelnika dysponującego niewielkim zasobem wiedzy historycznej.

Przed fragmentem wykładu zatytułowanym „Geografia” usytuowana została niewielkich rozmiarów (14,4 x 13,2 cm) mapka obu półkul, wschodniej i zachodniej, mająca służyć upogładowieniu wykładu poświęconego geografii świata. Ułatwia ona czytelnikowi zrozumienie opowieści o kontynentach, oceanach, morzach, rzekach i rozmieszczeniu państw w Europie. Zawiera wyselekcjonowane informacje, takie, jakie był w stanie przyjąć czytelnik nie mający zbyt wielkiej orientacji w tych zagadnieniach.

Druga z map, zatytułowana „Polska za Zygmunta Augusta roku 1572” (22,5 x 13 cm), znalazła się przy fragmencie wykładu, poświęconego warunkom geograficznym kraju. Zaznajamia odbiorcę tych treści głównie z nazwami części składowych Rzeczypospolitej, morzami, większymi rzekami i miastami, ukazuje położenie naszego państwa na tle sąsiadów. W wykład dotyczący tych zagadnień wpleciono uwagi odsyłające czytelnika do mapy.

Należy podkreślić, iż podręcznikowy materiał kartograficzny stosowano nadal na niezbyt dużą skalę. Jedynie 21 na łączną liczbę 112. edycji polskich podręczników historii ojczystej i powszechnej doby międzypowstaniowej zostało zaopatrzonych w ten środek dydaktyczny (18,75 %) ¹⁸. Nie licząc wznowień prac, mapy umieszczono zaledwie w 7. publikacjach podręcznikowych: dwóch z zakresu historii powszechnej i pięciu poświęconych dziejom ojczystem. Średnio, na jedną edycję podręcznika przypada 1,58 mapki (177 opracowań kartograficznych w 112. wydaniach książek). Do wyniku tego przyczyniły się głównie kolejne edycje *Dziejów Polski...* Lelewela, wyposażone zwykle – podobnie jak wydanie pierwsze – w 12 ilustracji kartograficznych.

Porównanie konkretnych przykładów mapek załącznikowych, zamieszczonych w opracowaniach okresu 1795 – 1830 oraz 1831 – 1863, prowadzi do

¹⁷ L. Leśniowska, *Historia polska zebrana w krótkości z małymi objaśnieniami jeografii i żywotów niektórych świętych i bohaterów polskich*, Kraków 1859.

¹⁸ M. Bieniek, op. cit., s. 253.

wniosku, że kolejne dziesięciolecia zaowocowały ich doskonaleniem. Środki kartograficzne podręczników doby międzypowstaniowej dostarczają szeregu przykładów, świadczących o staraniach ich autorów i wydawców, aby dostosować kształt dydaktyczny map do zakładanych celów oraz poziomu intelektualnego i stanu wiedzy różnych grup odbiorców treści historycznych.

Przeanalizowane pomoce kartograficzne posiadają wiele rozwiązań nowatorskich, oryginalnych i zbliżonych do tych, jakie stosuje się współcześnie. Do takich z pewnością zaliczyć można ciekawie skonstruowane legendy, usytuowane w ramce map lub poza obrębem ich rysunku. Należy przypomnieć umieszczanie w objaśnieniach opracowań kartograficznych umownych symboli na oznaczenie np. tras pochodów wojennych, podróży i odkryć geograficznych, nabytków terytorialnych.

Barwę zastosowano do oznakowania wybranych elementów map, zwykle granic państw i obszarów administracyjnych. Na mapkach dołączonych do podręczników z zakresu historii ojczystej barwa służyła najczęściej do oznaczania części składowych dawnej Polski. Zamiast umieszczania nazw ziem, województw czy obszarów lennych Rzeczypospolitej stosowano czasem sygnatury liczbowe, objaśnione w legendzie¹⁹.

Część publikacji kartograficznych uwzględnia rzeźbę terenu w postaci oznakowania szrafurą pasm górskich. Na mapkach poświęconych dziejom powszechnym wyraźnie zaznaczono też powierzchnię mórz i oceanów.

Na ilustracjach kartograficznych, obrazujących dawną Polskę, spotyka się zróżnicowanie graficzne sieci osadniczej. Zdarzają się też dodatkowe sygnatury symboliczne na oznaczenie terenów bitew, położenia twierdz, miejsc kultu religijnego itp. Liternictwo map jest odpowiednio dobrane, nie ma większych kłopotów z odczytaniem potrzebnych informacji. W większym stopniu niż na ilustracjach kartograficznych podręczników opublikowanych do 1830 r. zróżnicowano formaty map: od małych, wspomagających zrozumienie konkretnych partii tekstu, do dużych map rozkładowych, obrazujących szersze treści.

Mapki dołączone do podręczników tego okresu stają się nie tylko dodatkiem do tekstu, ale – coraz częściej – integralnym składnikiem opracowań, wykorzystywanych w edukacji historycznej. Odnotowania wymaga nie budząca na ogół zastrzeżeń jakość techniczna map, ich czytelność, przejrzystość oraz walory graficzne. Obok mapek przekrojowych spotykamy rozwojowe; nie zabrakło także pomocy kartograficznych o charakterze problemowym.

Wszystko to sprawia, że historyczna kartografia podręcznikowa doby międzypowstaniowej, mimo iż nie była zjawiskiem zbyt często spotykanym,

¹⁹ W podobne rozwiązania wyposażono np. dziewięć mapek, dołączonych do podręcznika *Polskaja istoria...* N. Pawliszczewa.

zasługuje na uwagę, a zastosowane przez autorów zabiegi są porównywalne z rozwiązaniami, obserwowanymi w opracowaniach podręcznikowych rosyjskich czy niemieckich²⁰. Osiągnięcia w tej dziedzinie stanowią bezsprzecznie pewien postęp w stosunku do okresu przedlistopadowego.

ABSTRACT

Historical schoolbook cartography in the period 1831 – 1863, although not common (177 maps in 112 editions of textbooks), is worthy of notice. The insurrection period was not conducive to taking the initiative in improving schoolbooks. Examples of concrete actions in this field were a result of efforts made by authors and publishers. Maps were attached to some publications officially approved by contemporary educational authorities, and to some supplementary works. They gradually became an important component of textbooks on native and foreign history.

The didactic shape of maps was adjusted to the educational objectives, intellectual level and state of knowledge of various groups of receivers of the historical message (map coloring, interesting legends, properly selected lettering, differentiated formats of cartographic descriptions, etc.). Maps were characterized by numerous innovatory, original solutions, similar to those that can be found on the covers of modern cartographic publications. The procedures applied by their authors are comparable with those used in the case of Russian and German textbooks published at that time. The achievements in Polish historical schoolbook cartography, dating from the years 1831 – 1863, constitute certain progress in relation to the pre-November period.

²⁰ Por. np. N. Ustriałow, *Rukowodstwo k pierwonaczalnomu izuczeniju ruskaj istorii...*, izd. 2, Sankt Petersburg 1840; idem, *Naczertanije ruskaj istorii dla srednich uczebnych zawiedienij*, Sankt Petersburg 1840. Izd. 8 – Sankt Petersburg 1851.